

Методологічні та соціокультурні аспекти становлення бібліотечної соціології в Україні

Вікторія Вахнован,
директор Наукової бібліотеки
Національного авіаційного
університету,
здобувач КНУКіМ

Розглядаються проблеми формування бібліотечної соціології як галузевої соціологічної науки. Зазначається, що великі перспективи мають дослідження методологічних і соціокультурних аспектів бібліотечної соціології, визначення подальших шляхів її розвитку в сучасних умовах.

У другій половині ХХ століття активізувались процеси диференціації, спеціалізації та фрагментації соціологічного знання, що зумовило ускладнення структурних елементів науки соціології та формування галузевих соціологій, предметними ділянками яких були різні соціальні явища і системи суспільного життя, специфічні спільноти і професійні групи, особливості їхніх потреб, проявів, уподобань тощо. Результатом цих процесів стало утворення на межі власне науки соціології з іншими науками складної розгалуженої структури окремих галузевих і спеціальних соціологій.

Серед багатьох напрямів соціологічної думки, зокрема на межі соціології і бібліотекознавства, виникла й сформувалась нова дисципліна — бібліотечна соціологія. Значним імпульсом щодо активізації цього процесу було кардинальне переосмислення місії бібліотеки в сучасному суспільстві як важливого соціокультурного та інформаційного закладу, що мусить оперативно реагувати на зміну реальних потреб користувачів з метою їхнього максимального і оперативного забезпечення інформацією.

Окремі соціологічні аспекти діяльності бібліотек, пов'язані з дослідженням читання та читацьких потреб в різні історичні періоди, знайшли своє відображення у працях багатьох українських і російських бібліотекознавців: О. Александрової, А. Арзуханова, М. Афанасьєва, Т. Богуш, І. Бутенко, А. Ванєєва, І. Васильєва, Г. Гич, М. Дворкіної, С. Зворської, М. Ілле, М. Карташова, І. Киричової, Т. Коваль, Г. Ковальчук, С. Коллегаєвої, Л. Любаренко, А. Макарової, О. Мастіпан, Т. Новальської, Л. Петрової, Д. Равінського, З. Савіної, В. Стельмах, Ю. Столярова, В. Студенкової, І. Тимошенко, А. Чачко та ін.

Проте комплексного дослідження еволюції виникнення і становлення бібліотечної соціології на українському підґрунті досі не здійснено, що визначає актуальність розгляду цієї проблеми, зокрема на основі соціокультурного підходу. Саме тому на сучасному етапі розвитку бібліотекознавчої науки особливої ваги набуває визначення методологічних і соціокультурних аспектів формування бібліотечної соціології, осмислення її значення як галузевої соціологічної науки, її місця у структурі загальносоціологічного знання та перспектив подальшого удосконалення.

Відомо, що бібліотечна сфера є складовою галузі культури, тому й теоретичне підґрунтя бібліотечної соціології одночасно базується на культурології та, відповідно, — соціології культури, що зумовлює її чітко виражене соціокультурне спрямування. Соціокультурний аспект бібліотечної соціології визначається окремими ідеями і поглядами найвідоміших учених ХІХ століття, концепції яких створили засади класичної соціології та є основою як для соціології культури, так і для бібліотечної соціології.

Комплексне розкриття процесу формування теоретико-методологічної частини бібліотечної соціології та наукового осмислення її ролі і місця у структурі сучасного соціологічного знання вимагає розгляду найважливіших концепцій суспільного розвитку. Так, видатний французький мислитель і визнаний фундатор науки соціології Огюст Конт, який увів до наукового обігу термін "соціологія", розглядав процес розвитку суспільства як "прогрес духу", "прогрес людського розуму". Зокрема, він вважав, що "порядок" і "прогрес" — це базові поняття соціології, які зумовлюють ділення соціологічної проблематики на дві частини: соціальну статистику (теорію порядку) та соціальну динаміку (теорію прогресу). Соціологія, вважав вчений, це — окрема галузь наукового знання, наука про суспільство, соціальне життя [1]. Засновник французької соціологічної школи Еміль Дюркгайм (1858—1917) запропонував концепцію так званого "соціологізму", згідно з якою соціальна реальність розглядалась як вища, відмінна від біологічної та індивідуально-психічної, а отже й від людської суб'єктивності [2]. "Колективна свідомість", на думку вченого, є пануючою над індивідуальною, тому й соціологічний спосіб пояснення соціальної реальності був ним проголошений єдиним і правильним у науці. Соціальні норми (соціальні факти) Еміль Дюркгайм розглядав як такі, що впливають на поведінку індивідуума не безпосередньо, а через певні механізми опосередкування — ціннісні орієнтації самих індивідів. Структура суспільства, вважав науковець, має два елементи: матеріальні й духовні цінності, що визначають соціальну еволюцію, та люди як колективна сила, людське середовище. Тому головне своє завдання він вбачав у науковому поясненні того, як ці два елементи внутрішнього соціального середовища впливають на різні соціальні процеси. Значну увагу вчений приділяв духовним і моральним цінностям, які здатні глибоко впливати на людину. Зокрема, Еміль Дюркгайм стверджує, що вона — це реальність, у якій співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна та індивідуальна. Моральні цінності, норми моралі, духовні чинники можуть глибоко впливати на індивідуальну сутність людини, розширюючи її соціальні устремління.

Проблеми духовних цінностей, моральних ідеалів, ціннісних орієнтацій, які вивчав вчений, є важливими аспектами бібліотекознавчих соціологічних досліджень, що забезпечують формування теоретичного підґрунтя бібліотечної соціології.

На відміну від об'єктивізму Еміля Дюркгайма, німецький вчений Макс Вебер (1864—1920) презентує культурно-аналітичний напрям у соціології. Його концепція "розуміння" спрямована на дослідження поведінки людини, яка вкладає у свої дії суб'єктивний зміст, мотиви якого важливо зрозуміти. У свою чергу, зазначені дії людини мають характер соціальної, якщо співвідносяться з діями інших людей. Суб'єктивна мотивація особи, її наміри, орієнтація на інших членів суспільства становлять основу цієї теорії. Саме вони, на думку Макса Вебера, підлягають вивченню [3]. Суспільство він розглядав як продукт людських дій, тобто штучне, створене людьми явище, а людину — як культурну істоту. Для того, щоб зрозуміти суб'єктивний зміст її дій, значення існуючих в її свідомості ціннісних переваг і відношень, М. Вебер вивів чотири моделі дій (поведінки) індивідів: цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну, традиційну. Саме цілераціональні та ціннісно-раціональні моделі поведінки, їхня мотивація, а також підхід до розуміння людини як істоти культурної, такої, яка читає, безпосередньо пов'язана з соціологією культури та бібліотечною соціологією.

Інший німецький вчений Георг Зіммель (1858—1918) створив соціологічну концепцію, в якій історію суспільства розглядав як історію психічних явищ, що мають форму і зміст [4]. Основне завдання соціології науковець вбачав у тому, щоб аналізувати суспільство як міжлюдське, міжіндивідуальне явище, вивчаючи відносини між індивідами за умови виокремлення ціннісної сфери, тобто бажань, переживань й мотивів індивідуума, від тих об'єктів, які їх безпосередньо викликають. "Розуміння" соціологічна концепція Г. Зіммеля створила наукову базу для осмислення "культурно-психічного процесу", а відтак — визначила необхідність вивчення в

бібліотекознавчих соціологічних дослідженнях психологічних аспектів, які тісно пов'язані із впливом на людину зовнішнього середовища. Зокрема, у процесі вивчення читача і його читання важливим є визначення ціннісних орієнтацій людей та їхньої мотивації, читацьких бажань, переваг, уподобань тощо.

Значним внеском у подальше утвердження теоретичних засад соціології є праці представників соціологічної школи США Т. Парсонса, Р. Мертона, П. Сорокіна. Їхні теоретичні розвідки на початку 50-х років минулого століття ознаменували відродження наукового інтересу до теоретичних досліджень та визначили два основні напрями: соціально-психологічний (теорія соціальної дії) та еволюціоністсько-органіцистський (теорія соціальних систем).

Засновник американської соціології Пітірим Сорокін (1889—1968) презентував теорію інтегральної соціокультурної системи, центральною ланкою в якій була тема соціокультурної динаміки. Вивчаючи її, він прийшов до висновку, що саме поняття "цінність" є основою культури [5]. Весь світ, створений Людиною, П. Сорокін назвав соціокультурним (у широкому розумінні) та визначив його складові, які узагальнено можна віднести до духовної, матеріальної й соціальної культури. Духовна культура — це ідеологічний всесвіт змісту (сутності), матеріальна культура є його втіленням, а соціальна — це безпосередньо дії та вчинки, в які індивіди та групи індивідів вкладають певний зміст. Соціокультуру (у вузькому розумінні) науковець визначав як одну із цивілізацій, що має свою ментальність, систему знань, філософію і світогляд, релігію, мистецтво, традиції, закони, соціальну організацію, соціальні відносини та власний тип особистості. Будь-яка соціокультурна система, вважає вчений, це — творіння людини, яка є істотою інтегральною, продуктом соціокультури з накопиченими нею певними цінностями, учасником соціальних відносин. На думку П. Сорокіна, зрозуміти й описати певне суспільство можна лише через призму властивої йому системи цінностей, значень, норм. Саме вони й визначають культурну якість цього суспільства, яка проявляється в усіх сферах людської діяльності та формує зразки культурного життя [5]. Концепція соціокультурної "суперсистеми" та її циклічного розвитку, розроблена П. Сорокіним, а також акцентування на обов'язковому вивченні індивіда як істоти інтегральної, продукту соціокультури та безпосередньої її діяльності, механізмів спонукань цієї діяльності, що уможливило бачення її суб'єктивного змісту, значення, цінностей, норм, створює теоретичні засади для культурологічних і соціологічних розвідок. Зазначені вченим акценти щодо вивчення особливостей змісту діяльності, її значення, цінностей і норм для людини в контексті розвитку культури суспільства є важливим аспектом, що реалізується в бібліотекознавчих соціологічних дослідженнях.

Розглянуті концепції утворюють теоретико-методологічну основу соціологічної науки, є плідним підґрунтям для розвитку бібліотечної соціології та формування актуальних напрямів соціологічних досліджень. Вони надають можливість використовувати основні концептуальні положення як базові для бібліотекознавчих соціологічних досліджень, поєднуючи в них культурологічні, соціологічні та психологічні аспекти вивчень читача і книги.

З метою повного розкриття методологічних основ розвитку бібліотечної соціології та розуміння ролі бібліотеки як соціокультурної системи необхідно розглянути теорію соціальних систем, найяскравішими представниками якої були відомі соціологи Т. Парсонс і Р. Мертон. Для визначення місця бібліотечної соціології в загальній структурі соціологічного знання детальніше розглянемо "теорію середнього рангу" Р. Мертона, яка вважається найвдалішою спробою розв'язати проблему врівноваження структури соціологічної науки. У ній обґрунтовано положення про те, що наука соціологія практично є множиною теорій "середнього рангу узагальнення". Запропонована вченим концепція сприяла інтеграції соціологічного знання, націлювала на поєднання фундаментальних досліджень з прикладними, орієнтованими на розв'язання практичних соціальних проблем у різних галузях. Водночас, вона пояснила процес формування галузевої соціологічної теорії, де на локальному рівні утворюються спеціальні соціологічні теорії на основі досліджень різних соціальних спільностей, організацій і соціальних процесів [6].

Таким чином, чітко виокремились три рівні соціологічних знань: фундаментальна загальносоціологічна теорія; прикладна соціологія, що увібрала галузеву і спеціальну соціологічну теорію;

емпірична соціологія. Соціологічна теорія середнього рівня — це сполучна ланка, що опирається на теорію макрорівня та використовує емпірику мікрорівня. Зокрема, соціологія культури відноситься до середнього рівня у загальній структурі соціологічної науки. Це — прикладна соціологія, що вивчає культуру та формує галузеву соціологічну теорію. Вона опирається на фундаментальну соціологічну теорію вищого рівня та враховує знання, отримані на рівні емпіричної соціології [7].

Варто підкреслити, що між спеціальними і галузевими соціологіями не існує чітких і усталених меж, так само, як не існує їх усередині цих двох підгруп теорій середнього рангу [6]. Галузеві соціології виникли на межі між власне соціологією та іншими науками: економікою, політологією, наукознавством, культурологією, бібліотекознавством тощо. Відповідно до цього, галузеві соціології це — економічна соціологія, соціологія політики, соціологія науки, соціологія культури, бібліотечна соціологія та ін.

Кожна з галузевих соціологій базується на теорії певної конкретної науки про суспільство, яка вже має напрацьовані теоретико-методологічні засади, наукові традиції, усталений понятійний апарат. Об'єктом досліджень виступає конкретний, у рамках певної науки, соціальний вимір, соціальні процеси, відносини чи зміни, групові інтереси, переваги чи уподобання, інституційні структури та їхні зв'язки тощо.

Бібліотечна соціологія відноситься до галузевих соціологій. Водночас вона є складовою соціології культури. Отже, можна стверджувати, що процес диференціації соціологічного знання продовжується, а його структура дедалі ускладнюється і розгалужується. Досить показовим прикладом ускладнення галузевої структури соціологічного знання є становлення бібліотечної соціології, яка взаємопов'язана не тільки з соціологією, а й одночасно відноситься до галузі культури.

Тому в бібліотекознавчих соціологічних дослідженнях необхідно враховувати безпосередньо соціальний аспект та специфічний культурний вимір, властивий як діяльності бібліотеки відповідно до її місця в суспільстві, так і в цілому культурі людської діяльності, що регулюється потребами в інформації і знаннях, читацькими інтересами і перевагами ставленням до бібліотечного закладу як соціально важливого культурного центру. Отже, у бібліотечній соціології чітко виражений соціокультурний контекст, але в межах книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства. Бібліотечна соціологія має власний аспект вивчення в культурній галузі, спрямована на вирішення теоретичних проблем і практичних завдань. Проблемний простір її досліджень досить широкий [8]. Як прикладна соціологія вона покликана подавати реальну та оперативну інформацію про потреби користувачів, виявляти наявні та запобігати можливим суперечностям, визначати їхні причини, вказувати оптимальні шляхи їхнього подолання й удосконалення діяльності бібліотеки як суспільно важливого соціокультурного інституту, що чутливо реагує на суспільні трансформації.

Бібліотечна соціологія традиційно акцентує значну увагу на читанні та використанні інформаційних ресурсів як виявах загальної та інформаційної культури людини зокрема, соціалізації та інтелектуалізації особистості, потребі в інформації і знаннях, ефективності користування ними у процесі соціальної та професійної творчості, при проведенні дозвілля тощо. У процесі соціологічних досліджень визначаються й певні тенденції та закономірності динаміки інформаційних потреб, стимули і механізми формування якості, інтенсивності та культури читання в конкретно-історичний період.

На нинішньому етапі розвитку суспільства для бібліотечної соціології насамперед необхідно забезпечити одержання надійної та достовірної інформації про процеси, які відбуваються в орієнтаціях людини, в її духовному світі під впливом суспільно-політичних трансформацій, ринкової економіки та відображаються в зміні читацьких інтересів, культурі читання, потребах стосовно організації діяльності бібліотеки в умовах інформатизації. Важливо знати, наскільки інтенсивно змінюється спектр користувацьких потреб, як він відображається в бібліотечній культурі в контексті демократизації суспільства, науково-технічного прогресу, наслідків урбанізації, впровадження Болонської системи навчання та ін. Зазначене дасть змогу виявити механізми виникнення нових потреб в інформації та формах її надання, а також проаналізувати

диспропорції в духовному та інформаційному розвитку окремих груп і спільностей.

Отже, бібліотечна соціологія, знайшла своє місце в структурі соціологічних наук як прикладна соціологія середнього рівня, що опирається на фундаментальну соціологічну теорію, використовує отримані внаслідок проведених бібліотекознавчих досліджень емпіричні знання, є складовою галузі культури та має значні перспективи розвитку як галузева бібліотекознавча соціологічна наука.

Список використаної літератури

1. *Ионин Л. Г.* Социология культуры / Л. Г. Ионин. — М. : Логос, 1996. — 76 с.

2. *Дюркгайм Э.* "Ценностные" и "реальные" суждения / Э. Дюркгайм // Социологические исследования. — 1991. — № 2. — С. 106—114.
3. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — 546 с.
4. *Зиммель Р.* Философия культуры / Р. Зиммель. — М. : Юрист, 1996. — 516 с.
5. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. — М. : Политиздат, 1992. — 504 с.
6. *Соціологія культури* : навч. посіб. / за ред.: О. М. Семашка, В. М. Пічі. — 2-ге вид., стер. — Львів : Новий світ. — 2000, 2004. — 334 с.
7. *Михайлова Л. И.* Социология культуры : учеб. пособие / Л. И. Михайлова. — М. : ФАИР — ПРЕСС, 1999. — 232 с.
8. *Васильев И. Г.* Социологические исследования в библиотеках: практ. пособие / И. Г. Васильев, М. Е. Илле, Д. К. Равинский. — СПб. : Профессия, 2002. — 176 с. — (Серия "Библиотечный практикум").